

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA VEBA KAVRAMLARI ÜZERİNE: MİSTİSİZMDEN SOSYAL REFORMA

Birsen BULMUŞ

Özet: Bu makale Osmanlı'da dinsel veba idrakini imparatorluğun kuruluşundan karantinanın 1838'de kuruluşuna kadar olan dönem içerisinde incelemektedir. Modern tarihçiler çoğu zaman Osmanlıların Tanrı'nın iradesine karşı gelmek anlamında hastalığı engellemek ya da hafifletmek için her türlü tıbbi tedbiri yasakladıkları şeklinde bir sonuca varmaktadırlar. Osman bin Süleyman Penah Efendi (ö.1817) en açık şekliyle bu bakış açısını savunmaktadır. Bununla beraber çoğu Osmanlı veba tez yazarları, örneğin İdris-i Bitlisi (ö. 1520), İsameddin Ahmed Taşköprüzade (ö.1561) ve Ebussuud Efendi (ö.1571) yukarıdaki düşüncenin aksini savundular.

Mustafa Reşid Paşa'nın (1800-1858) hamiliğini yaptığı Cezayirli Hamdan Bin El-Merhum Osman Hoca (ö.1840) tıbbi tedbiri meşrulaştırmak için bu yazarları ve İslami hukuk kaynaklarını örnek olarak gösterdi. Osmanlı kamu görüşünü padişahın amacı doğrultusunda yönlendirmek konusunda Hamdan'ın görüşleri Sultan II. Mahmud'un karantina kuruluşu için son derece önemliydi.

Anahtar kelimeler: Veba, kaçış, tevekkül, hür irade, karantina, Osmanlı İmparatorluğu.

The Notions of Plague in the Ottoman Empire: From Mysticism to Social Reform

Abstract: This paper examines Ottoman Islamic religious perceptions of plague beginning from the foundation of the Empire until the foundation of the Ottoman quarantine in 1838. Modern historians have often concluded that the Ottomans followed Islamic dictates which forbade any medical action to prevent or alleviate the disease as it would be defying God's will. This point of view is most clearly annunciated by Osman bin Suleyman Penah Efendi (d. 1817). However, the majority of Ottoman plague treatise writers, including such well-known personalities as Idrisi Bitlisi (d. 1520), Isameddin Ahmed Taskopruzade (d. 1561), and Ebussuud Efendi (d. 1571). Cezayirli Hamdan Bin El-Merhum Osman Hoca (1840), a protégé of Mustafa Resid Pasa (1800-1858), cited these authors along with Islamic legal sources to justify medical activity. His arguments were critical to Sultan Mahmud II's establishment of the quarantine as they swayed Ottoman public opinion to his cause.

Key words: Plague, flight, predestination, free will, quarantine, Ottoman Empire.

Giriş

Şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda veba üzerine çalışan araştırmacıların çoğu 1836 yılında sürdürülen karantina reformuna ilişkin olarak Hamdan bin Osman'ın teolojik açıdan yaptığı değerlendirmeyi görmezden geldiler. Aslında

Hamdan bin Osman'ın eseri, Müslümanlar tarafından karantina tedbirine gelebilecek muhalefeti azaltmayı hedefleyen bir anahtar konumundaydı. Tarihçiler bu tür kaynakları, genellikle hastalığa karşı alınacak tıbbi tedbirleri kınayan ve kişiyi tevekkül duygusuyla kendi kaderine teslim etmeye çağıran anlayışlarıyla incelemektedirler (Hamdan, 1836). 1700'den 1850'ye kadar olan süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda veba konusunda en etkili yazar olan Daniel Panzac, yazılarında, karantina için gerekli olan yerli desteği göz önünde bulundurmaya reddetmeye kadar gitmiştir. Panzac'a göre karantina İslam hukukunun sınırları dışında yer almaktaydı ve çoğunlukla ateistlik kavramı içerisinde düşünülmüştü: "II. Mahmud Avrupalı güçlerin ısrarı karşısında kurumu benimsedi. Bu bile Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu sağlığının sadece dışarıdan dayatma ile gelişeceğine kanıt teşkil etmekteydi" (Panzac, 1985, ss. 1-10). Panzac ile büyük ölçüde aynı fikri paylaşan Heath Lowry 1571 yılını imparatorluk tarihinde dönüm noktası olarak işaret etmiştir: "Sultan Selim'in Hicaz ve Arap Orta Doğusu'nun geri kalan kısmını ele geçirmesi, hastalık tehdidinde aldırmayan muhafazakâr ve dindar seçkin Arap zümresinin yükselişine neden oldu" (Lowry, 2003, s. 130). 15 ve 16. yüzyıllarda Arap dünyasında veba hastalığını inceleyen Michael Dols ve Manfred Ullmann gibi tarihçiler de benzer sonuca ulaşmışlardır. Onlara göre:

Müslüman âlimler hemen hemen evrensel olarak hastalığı Tanrı'nın iradesinin aleti olduğu ve doğal olmayan fenomen olduğu şeklinde incelediler. İnsanların vebayla kuşatılmış yerden kaçınmalarını, hastalığın olduğu bölgeyi sterilize etmelerini ya da veba hastalarının ilaç almalarını 14. yüzyılda savunan Endülüslü İbn El-Khatib, bu anlayışın istisnası biridir (Dols, 1977, ss. 3-12; Ullmann, 1978, s. 87).

15. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın ortasına kadar Osmanlı Türkçesiyle yazılmış veba ile ilgili ilmî eserleri dikkatli bir şekilde incelediğimizde yukarıdaki ilmî mutabakat hakkında ciddi şüphelerin ortaya çıktığını görürüz. El yazmalarının çoğu "Tanrı'nın müminleri hastalığa karşı ilaç kullanarak tedbir almaları hususunda zorunlu kıldığı" tesbitini yansıtmaktadır. Bireysel eylemin savunucularının en başta geleni, 19. yüzyıl tıbbi reformcusu ve İslam bilgini Hamdan Bin El-Merhum Osman Hoca'dır. Hamdan, vebayı sadece karantina yoluyla başarılı bir şekilde kontrol altına alınabilecek bir hastalık olarak tanımlamaktadır. Kendisi görüşlerini sık sık hadislerden yaptığı alıntılarla, sahabeler ve diğer din otoritelerinin beyanlarıyla açıklamıştır. Açıklamaları, İslam hukukunun vebadan kaçışı hoş gördüğünü savunan Osmanlı entellektüel tarihinin en meşhur şahsiyetlerinden bazılarını da kapsamaktaydı. 16. yüzyılın başında padişahın danışmanlarından olan sufi İdris-i Bitlisi, 16. yüzyılın en etkili din yetkilisi Ebussuud Efendi ve benzer biçimde kaçışı ya da ilaç almayı kabul eden âlim, kadı ve mistik İsmâeddin Ahmed bin Mustafa Taşköprüzade de yukarıdaki önemli şahıslardı (Salih, 1827; Ebussuud Efendi, 1580; Abdulgani Efendi, 1586).

Aktif tavra karşı koyan en azından bir Osmanlı veba yazarı vardı. Sultan III. Selim'in emrinde yüksek seviyede bürokrat olan Osman, kişinin Tanrı'ya olan güvenine ihanet demek olan vebaya karşı alınacak tedbirlerin hiçkimse tarafından yerine getirilmemesi gerektiğini ileri sürdü. Bir zamanlar imparatorlukta tıbbi kurumların modernleşmesi konusunu destekleyen hevesli bir taraftar olduğu hâlde Osman bin Süleyman'ın bu tavrı son derece gariptir. III. Selim'in bu konuda Avrupalı doktorlara ve diplomatlara kulak vermesi gerektiği fikrini değiştirmesinde İslam'ın yanı sıra milliyetçiliğin de tartışmasız olarak tesiri vardı (Süreyya, 1971, ss. 133-134; Osman, 1804, ss. 2A-2B).

Aşağıdaki çalışmam reformun uygulanabilmesi açısından Hamdan Bin El-Merhum Osman Hoca'nın, Osman bin Süleyman'ın görüşlerine etkili biçimde karşı koyduğunu gösterecektir. II. Mahmud'un Hamdan'ı Müslümanların adına fikir söyleyecek asıl kişi olarak seçmesi iyi düşünülmüş bir karardır. Cezayir'in ileri gelenlerinden olan ve 1830 yılında ülkesinin Fransızlar tarafından işgalini gören ve direnen Hamdan, Osman bin Süleyman'ın eli kulağında sömürgecilik korkusunu da paylaşmıştır. Böylece karantina yöneticisinin Osmanlı Müslimi olması gerekliliğinin ve sadece yurttaşlarının karantina idaresi içerisinde hassas memuriyetlere getirilmesinin altı çizilmiştir. Bununla birlikte takip eden tartışmanın merkezî özelliği Hamdan'ın bireysel hareketi İslami terimlerle savunmasıdır. Ona göre, ölüm ve acı ile sonuçlanan veba ve diğer hastalıkların üstesinden gelebilmek için insanın aklını kullanmasını Tanrı münasip görmüştür.

Bireysel Faaliyete Çağrı

Osmanlı yazarlarının çoğu, kısmen, sürekli olarak teolojik bir soruya cevap vermek maksadıyla eserlerini yazmışlardır: Eğer Tanrı her şeyi belirlerse veba gibi trajediye insanlar nasıl cevap vermeliler? Dogmacılık yanlısı Osman bin Süleyman, sınırsız güce sahip Tanrı karşısında bireyin hiçbir şey yapmamasını ve yapamayacağını söyleyerek bu soruyu cevaplamıştır. Sahip olduğu bazı hastalıklı deve ve koyunlar hakkında Hz. Muhammed'e yaklaşan bir Bedevi'den bahseden hadisten söz ederek görüşünü açıklamıştır. Bu hadise göre: "Hz. Peygamber Bedevi'ye kimin ilk olarak hastalandığını" sordu. Osman bin Süleyman'a göre bu, "Tanrı'nın hastalığı her hayvana eşit verdiğine" ve doğal yolla bulaşmanın hastalığı açıklayamadığına işaret ediyordu. Tanrı'nın arzusuna eşit olarak maruz kaldıkları için insanlar da tıpkı koyunlar ve develer gibi çaresizdiler. Ara bulucu olmaksızın Tanrı hastalığı yayar ve Tanrı'nın hareketini gerçekleştirmesinin önüne geçilemez. Doğal bir sebep olarak hastalığın bulaşıcılığı fikrini kabul edenler inançlarıyla uzlaşmak için önlem aldılar. Evrenin hâkimi insan değil Tanrı'dır (Osman, 1804, ss. 14A-14B).

Osman'ın görüşleri Tanrı'nın dışında bir kimsenin neden olma gücüne sahip olduğunu reddeden 10. yüzyıl Abbasi dönemi Tanrıbilimcilerinden Eş'aricileri

anımsatmaktadır. Otonom doğal kanunu imkânsız kılan Tanrı her şeye sebep oldu (Rahman, 1998, ss. 15-16).

Osman bin Süleyman'a göre vebaya yakalanan hastanın yapacağı tek münasip hareket, bireyin kaderine teslim olmasıydı. "Nimet" ve "şehitlik" demek olduğu için dindar Müslüman vebadan korkmak zorunda değildi. Öte yandan gayrimüslimlerin cehenneme olan ziyaretlerinin önceden farkına varmalarını simgeleyen vebadan dolayı acı çekeceklerdi. Hz. Muhammed'in sözü durumu özetlemektedir:

Veba Tanrı'nın hem azabı ve hem de lütfudur. Bulduğunuz yerde veba ortaya çıkarsa orada kalmalı ve sabırla beklemelisiniz. Allah'ın iradesi dışında size hiçbir şey olmayacaktır. Tanrı aynı yeri size şehitlik olarak verecektir (Osman, 1804, ss. 8A, 13A-14B).

Osman bin Süleyman, vebanın bir tür din savaşı olduğunu iddia ederek konuya devam etmiştir. Hz. Peygamber'in dediği gibi: "Ümmetim senin için savaştan ya da taundan ölecektir". Hatta Ebussuud, fetvasında savaş meydanlarında ölenler ile hasta yatağında vebadan ölenlerin şehitlik mertebesi açısından birbirlerine eşit olduklarını kabul etti. Bunların aynı türden yaraları vardı. Kanları bile aynı şekilde koktu. Mesaj belliydi: "Tıpkı savaşa gittiklerinde yaptıkları gibi Müslümanlar korkusuzca veba yüzünden ölümle karşı karşıya gelmelidirler" (Osman, 1804, ss. 5B, 10A).

Diğerleri Tanrı'nın günahkârları cezalandırmak için vebayı gönderdiğine inanmıştı. İdris-i Bitlisi, Hz. Musa ve İsrailoğulları'nı köleleştirdikleri için Firavun'u ve Mısırlılar'ı Tanrı'nın cezalandırdığını özellikle belirtti (7. Sure: 133. Ayet): "Bu yüzden biz başlarına veba gönderdik. Kendiliğinden açıklayıcı işaretler olan toplu ölüm, çekirgeler, bitler, kurbağalar ve kan. Fakat kibirlilik içerisinde batmışlardı ve günah işlediler" (Bitlisi, 1827, s. 4B).

Hamdan için veba "Tanrı'nın eziyetinin işareti... Dağlara doğru yayılan bir ateşti" (Hamdan, 1836, s. 57A).

Bununla birlikte hem İdris-i Bitlisi hem Hamdan bin Osman vebadan firar etmenin, eğer kaçabilirse, Müslüman'ın yükümlülüğü olduğuna inanmışlardı. Bu gibi fikirler kısmen kendi kişisel deneyimlerinden kaynaklanmaktaydı. Bitlisi Şam'a doğru seyahat ederken vebadan kaçmayı tercih etti. Hareketini teolojik yönden savunmak için eserini kaleme aldı. Vebadan korunmanın doğal bir hareket olduğunu iddia etti. Korkudan dolayı vebadan firar etmek, susuz olduğumuzda içtiğimiz su gibiydi. Bu tür reaksiyonlar belki içgüdüsel olabilirdi. Fakat günahkârlık demek değildi (Bitlisi, 1827, s. 13A).

1838 yılında Osmanlı resmî gazetesi Takvim-i Vekayi'de karantinanın resmî savunmasını yapan Hamdan bin Osman görüşlerini ayrıntılarıyla belirtti:

Dünyada hiçkimse bir tür karşılıklı ihtiyaç ve birbirlerine olan bağılıklarının ifadesi olarak (her şeye kadir) Tanrı'nın yarattığı farklı nesnelere arasında kurduğu ilişkileri daha fazla inkâr edemez. Örneğin açlık sadece besinle durdurulur; su susuzluğu giderir; üzüntü, yanlış anlamayı takip eder; kişinin günahlardan kurtulması doğru Tanrı'ya ibadet etmesine ve onun yasalarına tabi olmasına bağlıdır. Aynı zamanda, Tanrı yıldızları sebze ve sınırsız hayvan türleri gibi tüm ruhsuz yaratıklara uygun özellikler tahsis etti. (Örneğin) ateş yakar ve su susuzluğu giderir... İhtiyaçların sadece benzer yollarla tatmin edilebileceği gibi bu tür kanunlar genelde sabittir. Çünkü açlık yemek yemeyi, susuzluk su içmeyi ve hastalık ilaç almayı gerektirir (Panzac, 1985, ss. 583-584).

Bu tür doğal reaksiyonlar kişinin uyarıcıya nasıl tepkide bulunduğunu açıkladığı gibi aynı zamanda Tanrı'nın kanunu aracılığıyla düzenlendiler. Mucizelerin meydana gelmesi ve Tanrı'nın bu kanunları ertelemesi Hamdan bin Osman'ın da itiraf ettiği gibi, aslında nadir durumlardır.

Şahsi teşebbüsün kıymeti hakkında İdris-i Bitlisi ve Hamdan bin Osman benzer görüşleri paylaşmışlardır. Rasyonalitenin Tanrı tarafından insanlığa verilen bir hediye olduğunu ve her kim bu hediyeyi adamakıllı kullanırsa Tanrı'nın onun için seçtiği yönde ilerleyeceğini -ki bu bireyin Tanrı'ya asıl olarak teslim olması (tevekkül) idi- İdris-i Bitlisi öne sürdü. Sadece kişinin mantıksız seçeneği tercih ettiği zamanda, Tanrı müdahale edecekti. Hamdan bin Osman bu fikri destekledi ve hastalığın maddi gerçekliğini inkâr edenlerin Tanrı'ya boyun eğmediklerini iddia etti. Tevekkül, önlem almak demektir (Bitlisi, 1827, ss. 13A-14A, 15A, 38A-41B, 61A-61B).

Buradaki görüşler konu hakkındaki manevi kaynaklarla aynı doğrultuydu. İdris-i Bitlisi, Kur'an'ın bizatihi kendisinin, insanların hayatta kalmaları için normalde yasak olanı yerine getirebileceklerini emrettiğini özellikle belirtti. İdris-i Bitlisi'ye göre veba tehlikesi açlıktan ölme tehlikesine benzemektedir. Genelde göç etmenin bir Müslüman topluluğu zor durumda bıraktığı düşünüldüğü hâlde eğer kişinin hayatını kurtaracaksa Müslüman kişinin firar etmesi haklı görüldü (Bitlisi, 1827, s. 56B). Hamdan bin Osman aynı çizgiyi benimseyerek şunları haykırdı: "Önlem al, her ne şekilde olursa olsun hazırlıklı ol, kendini tehlikeye atma, Tanrı seni ve faaliyetlerini yarattı" (Hamdan, 1836, s. 41B).

Sonuç

Hamdan bin Osman ve İdris-i Bitlisi'nin bireylerin hastalıkla olan savaşlarında şahsi teşebbüste bulunmaları konusundaki ısrarları, ilahî müeyyide tarafından onaylanan yenilik ve reform içeren insancıl bir kanıt olan kişinin kendi akıbetini kontrol edebileceği şeklindeki genel düşüncenin belirtisidir. Asıl mesaj sadece insanın mantıklı bir aktör olması değildi. Aynı zamanda Tanrı'nın dünyayı o

niyetle yaratmasıydı. Kutsalı tamamlayan ve özellikle veba ile mücadelede acil önlemler olarak yerine getirilecek kaçıışı ve karantınayı onaylayan laik evren anlayışının geliştirilmesinde yukarıdaki argüman, eklektik sufi İdris-i Bitlisi ve tıbbi reformcu Hamdan bin Osman'dan oluşan revizyonculara yetki verdi. Böylesi düşünceler, Osmanlı din otoritelerinin veba ile yada diğer salgın hastalıklara karşı yürütülen tıbbi savaşı asla desteklemedikleri şeklindeki kanının tam anlamıyla aksini savunmaktadır.

Kaynakça

- Abdulgani Efendi. (Çev.). (1586). *Risale fi't-taun ve'l-Veba*. Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi Nu.: 275.
- Berkes, N. (1964). *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press.
- Dols, M. (1977). *The Black Death in the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- Düzdağ, M. E. (1972). *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ebussuud Efendi. (1580). *Risale-i Ebussuud*. Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli Nu.: 43.
- Hamdan bin El-Merhum Osman Hoca. (1252/1836). *Tercüme-i İthaf el-Munassıfın ve'l-Udeba bi Mabahit el İhtiraz'an el-Veba*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nafız Paşa Nu.: 836.
- Lowry, H. (2003). Pushing the Stone Uphill: the Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. *Journal of Ottoman Studies*, XXIII.
- Osman bin Süleyman Penah. (1218/1804). *Risale-i Taun*. Süleymaniye Kütüphanesi: Serez 2920.
- Panzac, D. (1985). *La Peste dans L'Empire Ottoman, 1700-1850*. Leuven: E. Peeters.
- Rahman, F. (1998). *Health and Medicine in the Islamic Tradition: Change and Identity*. Chicago: ABC International Group.
- Sa'deddin Süleyman bin Muhammed Emin Müstakimzade. (1194/1780). *Cihazu'l-Macun fi'lhalas Mine't-taun*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nu.: 1329.
- Salih, M. (Çev.). (1827). Yazar: İdris-i Bitlisi. *Hısn ül-Veba: Terceme-i Risalet ül-Veba*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 4015.
- Süreyya, M. (1971). *Sicill-i Osmani, İstanbul, 1308/1890-1315/1897, Cilt 3*. Westmead, UK: Gregg International Publishers Limited.
- Ullmann, M. (1978). *Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press.